

ביקורת ספרים

הגטו והמרד: לבד וביחד

עמר ברטוב

חוי דרייפוס (בן-ששון). גטו ורשה - הסוף: אפריל 1942 - יוני 1943 (ירושלים, 2017), 567 עמודים

מורינו ומנהיגינו ככל הנראה רצו להקנות לנו על הוועה שמייד אחריה באנו אל העולם צחים ומוזקקים, היה סאגת הגבורה של מרדכי אנילביץ' וחבר מרעיו העשויים ללא חת. על אותם אנטי-גיבורים, החלכאים והנדכאים, משתפי הפעולה ביוזרטים ובמשטרה היהודית, הקאפואים והמלשינים, ובכלל על כל אותו אבק אדם שנשחק ונתנק ונשרף בידי הנאצים ועוזריהם - ובמילים אחרות, על בני המשפחות שלנו שמעולם לא ידענו - לא רצינו לדעת. ובכל זאת, בסופו של דבר, רק קומץ מאיתנו הם נצר לבית אנילביץ', אבא קובנר, צביה לובטקין וכן הלאה. רובנו צאצאיו של ה"צאן", אם לא של אלה שהקלו בעל כורחם על הנאצים במלאכת ההשמדה. ברם אלה לא היו מחשבות מתאימות לבני הדור הראשון בארץ, לפחות כל עוד לא גילו בהדרגה שהם גם הדור השני לשואה ולא רק הדור הראשון למדינה.

ספרה רבי-ההיקף של חוי דרייפוס מנסה להתמודד חזיתית עם המורשת המורכבת הזאת של גטו ורשה כאפיוודה מכוונת בתולדות השואה ועם זיכרונה. אפתח ואומר שהספר מבוסס על מחקר מעמיק וממצה של מקורות

בני דורי, ילידי שנות החמישים של המאה העשרים, ניוונו מדיאטה מחושבת בקפידה של סיפורי שואה. האתגר היה למצוא איזון מתאים בין החורבן הנורא של יהדות אירופה ובין סיפורי הגבורה שיחשלו את נשמותינו הרכות, וכינו אותנו למאבק המתמשך על עצמאות וקוממיות בארצנו. בתור ילדים, דומני, העדפנו את הגבורה. העדפה זו השתלבה בקלות רבה עם סיפורי מלחמת העצמאות, שבהם גברו המעטים על הרבים במאבק צודק על חירות עמנו, וכל זה נכרך בהקשר הרחב יותר של ציונות כל כך מובנת מאליה עד שאין כל צורך להרבות בשיח עליה. לעומת כל אלה, גורלם של אותם המונים שהלכו כצאן לטבח נותר מעין הד מביך ובלתי מובן, שמסקנתו היחידה מוכרחה הייתה להיות קיומנו אנו, קיום מוצק, בוטח ושזוף, מלא בשאננות נעורים המביטה לאחור בעיניים עצומות לרווחה ולפנים בנאיביות כמעט חנינית. אנחנו, הדור הראשון לילידי מדינת ישראל, היינו הלקח של העבר שלא הכרנו ולא ידענו. עברו שנים רבות לפני שהתחלנו להבין מאין באנו ולתוך מה נולדנו, הצטברות איטית של אירועים וועזועים, החל במשפט אייכמן ששמענו ב"שידור חי" ברדיו כילדים, המשך במלחמת יום הכיפורים, שחוונו כחיילים, וכלה בשיחות מאוחרות, לעיתים מאוחרות מדי, עם אלה שבאו מ"שם" ולא טרחנו לשאול אותם על כך כמעט עד הרגע האחרון, אם בכלל.

בדיאטה הזו, מרד גטו ורשה היה היהלום שבכתר (או באפר, בהשאלה מכותרת סרטו של הבמאי הפולני אנדז'יי ויידה מ-1958). כל שרצינו לדעת על השואה, וכל שהורינו,

עמר ברטוב הוא פרופסור להיסטוריה אירופית בעת החדשה באוניברסיטת בראון שברוד איילנד, ארצות הברית.

דוא"ל: omer_bartov@brown.edu

ראשוניים, לרבות מספר רב מאוד של עדויות והישענות על ספרות מחקרית ענפה ועל זיכרונות רבים של אלה ששרדו את התופת. הערות השוליים המפורטות מכילות גם ציטוטים רבים מעדויות שדרייפוס החליטה לא לכלול בטקסט עצמו, בעיקר בגלל תוכנן המוזעזע. אם כן, המחקר שלפנינו יסודי, מבוסס היטב, מקיף ומאוזן, וראוי שימש את חוקרי השואה ותלמידיה עוד שנים רבות. אני תקווה גם שלאחר התאמה כלשהי לקורא הור יתורגם ספרה של דרייפוס לשפות הלועזיות הרלוונטיות, ובמיוחד לפולנית, גרמנית ואנגלית.

הנחת היסוד של דרייפוס היא שמרבית המחקר על מרד גטו ורשה עד עתה התרכזו בלוחמי המחתרות והתעלם במידה רבה הן מגורלם של שאר תושבי הגטו – שהיו כמובן הרוב המכריע – והן מתפקידם במה שאנו מכנים ההתקוממות, ההתנגדות היהודית למדיניות הרצח הגרמנית. כדי לעגן את אירועי המרד בהקשר הכללי של המציאות בגטו, דרייפוס מקדישה מקום נכבד לחדשים שקדמו לגירוש הגדול (אפריל-יולי 1942) ולגירוש עצמו (יולי-ספטמבר 1942). יתר על כן, דרייפוס מוסיפה שני פרקים על מציאות חייה של האוכלוסייה היהודית ששרדה בגטו, כ-55,000 יהודים מתוך 400,000 הנפשות שהתגוררו בו באפריל, על אירועי "האקציה השנייה" ו"מרד ינואר" ועל לקחייהם ערב המרד. רק בעמוד 387 היא פונה לתיאור פרטני של המרד עצמו, אך גם כאן, חלק גדול משחזור המאורעות עוסק לא בלוחמים אלא בניסיונותיה הנואשים של האוכלוסייה לשרוד, בעיקר בכונקרים תת-קרקעיים שבהם מצאו אלפים את מותם בנסיבות מחרדות.

השחזור המדוקדק של מציאות הקיום היהודי בגטו לאורך כל אותה התקופה, השימוש הרב בעדויות ויכולתה של המחברת לקשור את גורלם הספציפי של העדים להקשר הכללי של האירועים, כל אלה הם הישגים משמעותיים בספרות השואה. היסטוריונים רבים בעבר העדיפו להימנע משימוש מקיף בעדויות, משום שחששו מאופיין הסובייקטיבי לכאורה, והעדיפו להסתמך על תיעוד ארכיוני רשמי, דבר שבדרך כלל הוביל לכתיבת ההיסטוריה מנקודת מבטם של הרוצחים, אלה שהיו להם האמצעים לייצר מסמכים "אובייקטיביים" ולשמרם. ואף שכתבת היסטוריה המתבססת בעיקרה על עדויות נוטה להתנתק מן ההקשר ההיסטורי וההיסטוריוגרפי הרחב יותר, ולהציג נקודות מבט אישיות ואידאולוגיות מוטות וצרות, דרייפוס נותנת משקל שווה לדעות שונות ולמסמכים ממקורות שונים, ואינה מנסה בשום מקום לתמוך בעמדה זו או אחרת. בהתחשב במחלוקות הרבות שהתעוררו סביב המרד במהלך שנות קיומו של הגטו, ובדיעבד, בדיון הציבורי והאקדמי,

הקפדתה של דרייפוס על האיזון ויכולתה להציג בבהירות ובאמפתיות את המציאות כפי שנראתה בעיניהם של בני התקופה בהחלט ראויות לציון ולהערכה רבה.

אך אליה וקוץ בה. האירוע הנחקר נושא השלכות עמוקות על האופן שבו אנו מבינים את השואה בכללה ואת הקיום היהודי שקדם לה באירופה (או לפחות במזרח), ולא פחות, על המסקנות שעלינו להסיק לכאורה על משמעות השואה לקיום היהודי ובעיקר הציוני מאז תום מלחמת העולם השנייה. לכן, לעניות דעתי, מחקר מעמיק ומקיף בענייניו חייב להתמודד ישירות עם השאלה המרכזית שספרה של דרייפוס מעלה בכל הנוגע ליחס שבין התקוממות והישרדות, ובמבט מקיף יותר, בכל הנוגע ליחס שבין יכולתן של נסיבות רצחניות לעורר באדם הן את הנטיות האציליות ביותר בנפשו והן את האינסטינקטים והיצרים השפלים והחיתיים ביותר שבו. ברמה זו, דומני שספרה של דרייפוס חומק במידת מה בין הטיפות, ואינו מתעמת פנים אל פנים עם הדילמה האנושית האיומה שניצבה לפני תושבי גטו ורשה והיהודים בשואה בכלל, וכן לפני עמים רבים אחרים שמצאו את עצמם בנסיבות של מלחמה טוטלית, טיהור אתני או השמדה מכוונת.¹

דרייפוס מספקת דוגמאות רבות מספור להתנהגות מוסרית ואלטרואיסטית, להתרכזות בהישרדות בכל מחיר ולהתבהמות, לאלימות ולניצול מבחילים בקרב היהודים עצמם. ובכל זאת, בעמודים האחרונים של ספרה היא מנסה לרבע את המעגל, ולשוב איכשהו לנרטיב הציוני המרגיע, שלפיו ה"עם", או לפחות המיקרוקוסמוס היהודי בגטו ורשה, למרות כל ניסיונותיו של הצורר הנאצי להשמידו פיזית, רוחנית ומוסרית, נתן לדורות העתיד דוגמה לעמידה איתנה, וכונן עמוד שדרה רוחני מעבר לזמן ולקיום הגשמי. בעמודים אלה אנו מוצאים לא איזון בין העמדות השונות, אלא מאמץ לפשר ביניהן. הסיפור המדגים במהותו את תהומות השפלות שאליהן כל תרבות וחברה עלולות להגיע בנסיבות המתאימות, מסתיים דווקא במעין קריאת עידוד לדורות הבאים. מעו, אנחנו אמורים להבין בתום מאות עמודים של זועה מרוכזת, יצא מתוק.

השניות העוברת כחוט השני בספרה של דרייפוס משקפת, כמובן, את המציאות הבלתי אפשרית של אותם הימים. כפי שכותבת דרייפוס, "בתוך 15 חודשים נקלע הציבור היהודי למשבר אחרי משבר, ופעם אחר פעם התהפכה המציאות ושמה לאל את ניסיונו לשוב ולהסתגל לנסיבות החדשות. המציאות הזו כילתה כל חלקה טובה בחברה היהודית, פוררה את מעגלי ההשתייכות השונים ושחקה את נפשותיהם של מי ששרדו מגלי הרצח החוזרים ונשנים". ואמנם, היא מציינת, "גם בציבור היהודי ניבעו

לפעול נגד ההשמדה – אם במעשי הצלה ואם בלחימה מזוינת” (עמ’ 531). מכאן, לדעתה, גם “אופיו הייחודי” של מרד גטו ורשה: אירוע ששילב פרטים וקבוצות מהחברה היהודית ש”נתפסו בדיעבד כמי ששרתים את אותה מטרה, אף שמלכתחילה הגדירו אותה באופן שונה לחלוטין, ואולי אף סותר”. על כן, גורסת דרייפוס, אין מרד גטו ורשה ראוי להיזכר רק משום שהיה “ההתקוממות העירונית הראשונה באירופה הכבושה ומעשה ההתנגדות רחב ההיקף ביותר של יהודים בימי השואה”, אלא גם משום ששילב יהודים מחוגים שונים שהונעו ממניעים שונים לכלל “פעולת התנגדות שניסתה לקרוא תיגר על יחסה של גרמניה הנאצית לאדם היהודי ועל פעולותיה להשמדת היהודים והיהדות”. בסופו של דבר, “מרד גטו ורשה מגלם את תמצית ההתנגדות לשואה לא רק בהיקפו או בהדיו, אלא גם בתודעתם של המוני מחולליו ובתפיסתם של מדכאיו” (עמ’ 532–533).

אמירות אלו חזקות ומקוריות. במקום להנגיד בין הלוחמים והמסתתרים, בין אלה שרצו להוכיח שגם יהודים יכולים להילחם באויביהם ואלה שפשוט רצו לשרוד את הזוועה, דרייפוס משלבת אותם לכדי מסכת אחת של התנגדות, שבסופו של דבר התגבשה למופת של מאבק בנאציזם. אם כן, במובן מה היא הופכת את היוצרות, שכן מבין השיטין עולה הטענה ש”הניצחון” היהודי בגטו ורשה, היינו התארכות המאבק בגירויים במשך שבועות רבים, התרחש בעיקרו הודות למסתתרים ולא ללוחמים. לא אלה ששאפו למות בגבורה ונשקם בדם, אלא אלה שהתחפרו עמוק מתחת להריסות וקיוו שהרוצחים יפסחו עליהם, הם שערכו – אף שבהחלט לא מנעו בסופו של דבר – את מימוש מדיניות ההשמדה הנאצית.

אך לאמירה זו יש מחיר. מרד גטו ורשה אכן ייחודי. היקף אוכלוסיית הגטו שהצטופפה באתר האורבני הסבוך הקשה מאוד על הגרמנים במימוש מטרותם (וזאת לאחר שכבר השמידו בקלות יחסית את חלק הארי של האוכלוסייה בגירוי הגדול). אך ההסתתרות העקשנית, אם בבונקרים עירוניים ואם – בתנאים גאוגרפיים שונים – ביערות ובכפרים הסמוכים, וכן שילובה עם התנגדות מזוינת ספורדית, התנגדות שלא כיוונה לניצחון על הגרמנים אלא לפגיעה בבוגדים ומלשינים, ובמידת מה למוות מכובד יותר מאשר על שפת בורות ההריגה או בתאי הגזים, אלו ודאי שאינם ייחודיים לגטו ורשה. בדיוק את אותם המרכיבים, שאפשר לכתותם מאבק להישרדות או התנגדות – מונחים שהבחירה בהם תלויה במידה רבה הן בתפיסת המציאות של פרטים וקבוצות באותה העת והן בהשקפותיהם של חוקרי התקופה בדורות הבאים – אפשר לזהות גם בעיירה בוצ’ין, שאת קורותיה בשואה חקרתי בשני העשורים האחרונים.

סדקים שלא אוחו בשום שלב וניכרה אלימות גוברת והולכת של יהודים כלפי יהודים. במילים אחרות, האלימות נגד היהודים לא נענתה בהכרח בהתעצמות הסולידריות היהודית, אלא במאמץ הנואש להישרדות אישית ומשפחתית בכל מחיר. אך בה בעת, מוסיפה דרייפוס, “חשוב להדגיש כי ללא היכולת של פרטים ושל חוגים רחבים יותר לארגן מחדש הוויה משותפת של יהודים בגטו ורשה החבול לא הייתה מתממשת התנגדות עממית ומזוינת רחבת היקף דוגמת זו שהתממשה במרד גטו ורשה” (עמ’ 520). מכאן נובעת גם התזה העיקרית של הספר, שלצד המורדים, שמנו מאות אחדות בלבד, “הפכו המוני היהודים – במעשיהם ולעיתים אף בתודעתם – לחלק אינהרנטי של מרד גטו ורשה” (עמ’ 522).

דרייפוס מבהירה ששילוב זה של הלוחמים מצד אחד וחלק הארי של אוכלוסיית הגטו מצד שני לא נבע משיתוף אינטרסים, שכן “לאמיתו של דבר לא פעלו חברי המחותרות נגד ההשמדה, אלא כנגד האידאולוגיה הנאצית [...] הם לא חשבו על הצלה, שלהם או של אחרים”, ובוודאי “לא חשבו שיצליחו להביס את הצבא הגרמני [...] הם שאפו לקחת נקם ממי שהשמידו רבבות יהודים ולהוכיח את עוון רוחו של האדם היהודי בעולם שבו כבודו ורוחו נרמסו עד עפר”. לעומתם, “עשרות אלפי היהודים שחיו בגטו ורשה בחודשיו האחרונים ניסו לפעול למימוש מטרות אחת ויחידה: הישרדות” (עמ’ 532). ולמרות זאת, למן הרגע שהיהודים הבינו שכל גירוש מן הגטו משמעו הגעה למחנה השמדה הם עשו כל שביכולתם להסתתר, ודבר זה הקשה על הנאצים את מימוש תוכנית הגירוש וההשמדה הרבה יותר מאשר ההתנגדות המזוינת קצרת הימים. אם כן, לדעתה של דרייפוס, “לא ההתנגדות החמושה לבדה – שנמשכה במאורגן רק ימים אחדים וגבתה מהגרמנים מחיר זעום – הכשילה את תכנית הפינוי של הגרמנים, אלא גם סירובם של המוני יהודי הגטו להתייצב לגירוש”. כפי שאמר אחד מאנשי האס־אס, מה שהאריך את פינוי הגטו לא היו הלוחמים היהודים דלי הנשק ומחוסרי הניסיון. “המשימה העיקרית של משטרת הביטחון”, הדגיש, “הייתה לאתר את הבונקרים הללו ולהוציא מתוכם את האנשים” (עמ’ 523–524).

על בסיס הממצאים הללו מציעה דרייפוס “מסגרת קונספטואלית שונה: המרת המושג התנגדות יהודית בשואה במושג התנגדות לשואה, ובחינת מרד גטו ורשה לאור המושג החדש הזה” (עמ’ 530–531). לטענתה, אף שבשנותיו הראשונות של המשטר הנאצי ההתנגדות לשואה התמצתה בניסיונות לשמור על “רוח האדם היהודי כיהודי וכאדם”, במעבר למדיניות השמדה הפכה ההתנגדות ל”מאמצים

האירועים בבוצ'ין, כמו בשאר הערים והעיירות בגליציה המזרחית, התרחשו בין סתיו 1942 ותחילת קיץ 1943, בסביבות תקופת האירועים בוורשה. ומה שבכל זאת הבדיל בין עיירותיה של גליציה וגטו ורשה היה אותה לחימה מאורגנת פחות או יותר בימיו הראשונים של המרד – תופעה ייחודית שנבעה חלקית, לפחות, מן התנאים הספציפיים בוורשה, ושאף היא באה לידי ביטוי משמעותי רק לאחר שמרבית אוכלוסיית הגטו כבר נרצחה.

אבחנה זו מובילה אותנו לעוד עניין. דרייפוס התמקדה כמעט לחלוטין בגטו ורשה, בחירה שאינה מאפשרת להשוות את מאורעות המרד לתגובתם של יהודי האתרים האחרים למדיניות ההשמדה הגרמנית – אף שהשוואה כזאת הייתה מלמדת יותר הן על הייחודי למרד והן על המשותף לכולם. אמנם אין ספק שלמרד גטו ורשה היו השלכות נרחבות בעיקר בקרב הציבור היהודי באותה עת ועד ימינו, ברם דומני שהיה אפשר למקמו גם בהקשר היסטורי וקונספטואלי רחב יותר של מדיניות השמדה, אורבנית ואחרת, ובאופן זה לחלץ את המרד, את הגטו ואף את השואה בכלל ממסגרת הייחודיות ששוב ושוב נכפית עליהם, ושוב ושוב מקשה את הבנתם כאירועים היסטוריים – קיצוניים ככל שיהיו אך בעלי מרכיבים רבים שהתקיימו וממשיכים להתקיים במעשי זוועה, פשעים נגד האנושות ורצח עם בכל קצווי ארץ. תקציר היריעה כאן מלפרט. אזכיר רק, למשל, את הטבח בננקינג, שבו נטבחו ונאנסו עשרות אלפי סינים בידי הפולשים היפנים; את המצור על לנינגרד, שבו נספו כמיליון אזרחים סובייטים; את הקרב על סטלינגרד, ששילב לחימה בין שני צבאות והביא לחורבנה של עיר עתירת אוכלוסיין; את ההתקוממות הפולנית בוורשה בקיץ 1944 על כל זוועותיה; ואפילו את הקרב על ברלין ב־1945, שגם בו שולב חיסול שארית המשטר הנאצי בגל אדיר של מעשי אונס, רצח וביזה. כל אלה הם דוגמאות לאלימות אורבנית רבת היקף וקיצונית שבולט בה אותו המתח בין הרצון לשרוד והתשוקה לנקמה. מובן שהאירועים בגטו ורשה היו חלק ממדיניות מוצהרת של רצח עם, ואילו בדוגמאות שהבאתי כאן מדובר בפשעי מלחמה ופשעים נגד האנושות,

ובכל זאת אפשר ללמוד מהם רבות – גם על ההקשר הרחב שבו אירועים כגון אלה מתרחשים, וגם על הדמיון בתגובות בני אדם הנחשפים לזוועות ולקטל חסר תקדים – וכל זאת בלי להזכיר את מקרי רצח העם הרבים שהתחוללו במאה האחרונה, ושאף בהם פעלו הרצון לשרוד והדחף להתקומם בניגוד זה לזה, ולעיתים השתלבו בסופו של דבר למאמץ, לרוב כושל כבגטו ורשה, למנוע מן הרוצחים מלבצע את זממם. במובן זה, אין ייחוד רב לא באכזריותם של התליינים ולא בתגובותיהם של הקורבנות, גם אם כל עם ועם זוכר את שאירע לו כרגע ייחודי בתולדותיו.

לסיכום, ספרה החדש של חוי דרייפוס מרים תרומה חשובה לספרות המחקר על השואה, מכמה בחינות. ראשית, הוא מבוסס על מחקר מעמיק ומקיף, משלב כמות נכבדה ביותר של תעודות ארכיוניות, עדויות אישיות, ספרות זיכרונות ועבודות מחקר עדכניות בכל השפות הרלוונטיות, ומצליח לשחזר את חיי היומיום בגטו לפני המרד ובמהלכו בדיוקנות ובשימת לב דקדקנית יותר לפרטים מכל מה שפורסם עד היום. שנית, הספר מסב את מרכז הכובד מן המורדים החמושים, ומתרכז בעיקרו באוכלוסיית הגטו על כל גווניה ובמאבקה הנואש לשרוד. שלישי, התזה החדשנית שדרייפוס מציגה מסיטה את הדיון מגילויים של התנגדות מזוינת בשואה לעצם ההתנגדות היהודית לשואה על כל היבטיה, לאורך כל תקופת הרייך השלישי. יש לקוות שספר חשוב זה ישמש הן לחשיבה מחדש על אתרים שונים בשואה שגם בהם שולבה התנגדות מזוינת במאמצים בלתי נלאים לחמוק מידי הרוצחים, והן כצעד ראשון לחקר השואה ולהבנתה בהקשריה הרחבים יותר, אם כדוגמה קיצונית במיוחד לאלימות אורבנית נגד אוכלוסיות אזרחיות חסרות מגן ואם כחוליה אחת, קיצונית וספציפית ככל שתהיה, בשרשרת ארוכה ומדכאת של מקרי רצח עם ושאר פשעים נגד האנושות בעידן המודרני.

1 ראו למשל את ספרו של טודורוב: Tzvetan Todorov, *Facing the Extreme: Moral Life in the Concentration Camps*, trans. Arthur Denner & Abigail Pollak (New York, 1996)